

Ғ.Л. Ёзиев,
катта илмий ходим-изланувчи, ТДШИ

ИННОВАЦИЯ НАЗАРИЯСИ: ШАКЛЛАНИШ ҲАМДА РИВОЖЛАНИШ БОСҚИЧЛАРИ

В статье исследуется формирование и развитие теории инноваций, выделяются этапы ее развития. Анализируется существующие теории инноваций в рамках различных направлений экономической мысли. Дается сравнительный анализ специфики рассмотрения проблематики инноваций в рамках различных научных школ и направлений.

The article examines the formation and innovation theory development, highlighted the stages of its development. It analyzes the existing theories of innovation in the various economic thought directions. It provides with a comparative analysis of specific consideration of the problems of innovation in the various schools of economic thought.

Калитли сўзлар: инновация, технологик инқилоб, инновация назарияси, инновация назарияси босқичлари, “катта тўлқинлар”, инновация мавзуси эволюцияси.

Барча мамлакатлар шу жумладан, Ўзбекистон учун ҳам замонанинг энг долзарб иқтисодий таълимотларидан бири ҳисобланган инновацияларнинг иқтисодий назарияси ҳозирда ўзининг шаклланиш босқичида. Шу боис замонавий инновация назарияларининг асосий мазмунини бир тизимга келтириш муаммолари долзарб бўлиб турмоқда.

Юртимизда ҳам иқтисодиётда туб ўзгаришларни амалга ошириш, модернизация ва диверсификация жараёнларини изчил давом эттиришга катта эътибор қаратилмоқда. Хусусан, И.А. Каримовнинг “Ўзбекистонда амалга оширилаётган инвестиция сиёсатининг ўзига хос хусусияти маҳаллий хомашё ресурсларини чуқур қайта ишлашни таъминлайдиган, юқори технологияларга асосланган янги ишлаб чиқаришларни ташкил этишга қаратилган инвестиция лойиҳаларига устувор аҳамият берилаётганида намоён бўлмоқда”[1] – деб таъкидлаган сўзларидан ҳам мамлакатимизда инновацион иқтисодий-сиёсатга нечоғлик аҳамият берилаётганини билиш мумкин.

Иқтисодиёт илмининг турли йўналишлари ўзларининг йўналишлари доирасида инновация назариясига турли ёндашувлар мавжуд. Шу сабабли ушбу мақоламизда инновация назариясининг шаклланиши ва ривожланиш босқичларини ҳамда инновация назарияси эволюциясининг асосий қонуниятларини кўриб чиқамиз.

Иқтисодиёт илмининг турли йўналишларида инновация назариясининг шаклланиши муаммосига бағишланган ишлар авваламбор Г. Хосперса, Р. Смитса, М. Лараньи, Э. Уараб ва Қ. Фланаганларнинг ишларида ўз аксини топган. Герт-Ян Хосперс ўзининг “Йозеф Шумпетер ва унинг инновациялар тадқиқотидаги мероси” номли ишида Й. Шумпетернинг неоклассиклар

доирасида юзага келган инновация назарияси ҳақидаги қарашларини таҳлил этган[2]. Руд Смитс ўзининг “XXI асрда инновациялар ҳақидаги таълимотлар: истеъмолчилар томонидан саволлар” номли ишида инновация тадқиқотларида жараёни ва тизимли ёндашувчи мактабларни ажратиб кўрсатади[3]. Мануэль Ларанья, Эльвира Уараб ва Кирон Фланаганлар ўзларининг “Фан, технология ва инновация соҳасидаги сиёсат: турли даражаларда ҳудудий сиёсатни назарий асослаш” номли ишларида мавжуд йўналишларни (эндоген ўсишнинг неоклассик назарияси, ўсишнинг янги назарияси, неомаршалианнинг кластер ёндашуви, эволюцион-структуралистик ёндашув, институционал тизимли ёндашув) инновацион сиёсат учун тавсиялар ишлаб чиқиш нуқтаи назаридан таҳлил қилаганлар[4].

Замонавий иқтисодий ривожланишнинг ҳаракатлантирувчи кучи – инновация эканлигига ҳеч кимда шубҳа йўқ. Энди инновация назарияси вужудга келишига тарихий манбалар таҳлилини қилиб кўрамиз.

Адам Смит ўзининг 1776 йилда чоп этган “The Wealth of Nation” номли монографиясида нафақат бозор тизими (талаб ва таклифнинг нисбати), балки янги технологиялар ёрдамида рақобатбардошликни янада ошириш ҳам капитализмнинг ташкилий механизми сифатида хизмат қилиши тўғрисида таъкидлаб ўтган. Вақт ўтган сари мазкур постулат янада кенг ва янада салмоқли аҳамият касб эта бошлади ва ҳозирги кунда ташкилот ва компаниялар очик бозордаги рақобат курашида инновациялардан амалий омил сифатида фойдаланамокдалар.

Иқтисодий адабиётларда инновация назарияларини бир бутун сифатида тадқиқ этилган ишлар жуда ҳам кам учрайди. Инновация мавзусининг эволюциясига келадиган бўлсак, адабиётлар таҳлили қуйидаги тарихий босқичларни аниқлаш имконини берди:

- 10-30 йй. – назариянинг фундаментал асослари шаклланиши;
- 40-60 йй. – аввалги давр таянч инновацион ғояларни ривожлантириш ва батафсил ўрганиш;
- 70- йй.нинг ўртасидан то ҳозирга қадар.

Инновацияларнинг фундаментал асослари шаклланишида “катта тўлқинлар” назарияси асосчиси Н.Д. Кондратьевнинг тадқиқотларидан бошлаш тўғрироқ бўларди. Ҳолбуки, у катта тўлқинлар шаклланишида техник ўзгаришларнинг ролини аниқ кўрсатиб бермаган бўлса-да, катта тўлқинларнинг кўтарилиши чоғида амалга ошмаган ихтиролар амалда ўз ифодасини топишини назарда тутган.

Н.Д. Кондратьев ўзининг тадқиқот фаолияти натижасида қуйидаги асосий ҳолатларни аниқлаган:

- саноат ишлаб чиқаришда алмашинув фазалари кетма-кетлигининг даврийлигини аниқлаган;
- даврларнинг кўплигини исботлаган;
- даврлар моделини ишлаб чиққан

Кейинчалик унинг илмий қарашларига Й. Шумпетер томонидан қўшимча киритилди ва у катта тўлқинларнинг пайдо бўлишида техник ўзгаришлар

асосий ўрин тутишини асослаб берди. Инновацион ривожланиш назарияси асосчиси Й.Шумпетер ўз тадқиқотларида қуйидаги асосий ҳолатларга эътибор қаратган[5]:

- иқтисодий инновацияларни фақат саноат билан боғлаган ҳолда уларга асосий урғу берган;
- “кашфиёт” ва “янгилик” тушунчаларини ажратган;
- иқтисодиётда динамик ўзгаришлар инноватор-тадбиркор туфайли рўй беради деб таъкидлаган;
- глобал даврий инкироздан фақатгина янги технологик қатламдаги таянч инновацияларни жаҳон миқёсида рағбатлантириш орқалигина чиқиб кетиш мумкин деб таъкидлаган.

У Кондратьев цикллари ҳаракатга келтирувчи куч сифатида *техник революция* тушунчасини киритди. У буғ двигателининг ихтиро қилиниш биринчи Кондратьев тўлқинига (1818-1842 йй.), темир йўлнинг ихтиро қилиниши иккинчи тўлқинга (1843-1897 йй.) ва электр двигатели ҳамда автомобилнинг ихтиро қилиниши учинчи тўлқинга (1898-1949 йй.) тўғри келиши бежиз эмаслигини таъкидлайди. Й. Шумпетер ушбу ўзгаришларни инновацион фаоллик ва тадбиркорликнинг гуркираб ривожланиши билан боғлайди.

Д. Кондратьевнинг маслакдоши П.Сорокин ижтимоий-маданий соҳада инновацияларнинг асосини яратди, яъни у – ижтимоий муҳитда инновацион ривожланиш назарияси асосчиси бўлиб, маданият ва жамиятнинг бир нечта турини аниқлаган[6]. Унга кўра маданият ва жамият турларидан бирининг афзал кўрилиши жамият, мамлакат ва маданиятнинг ўзига хос жиҳатларини кўрсатиб беради.

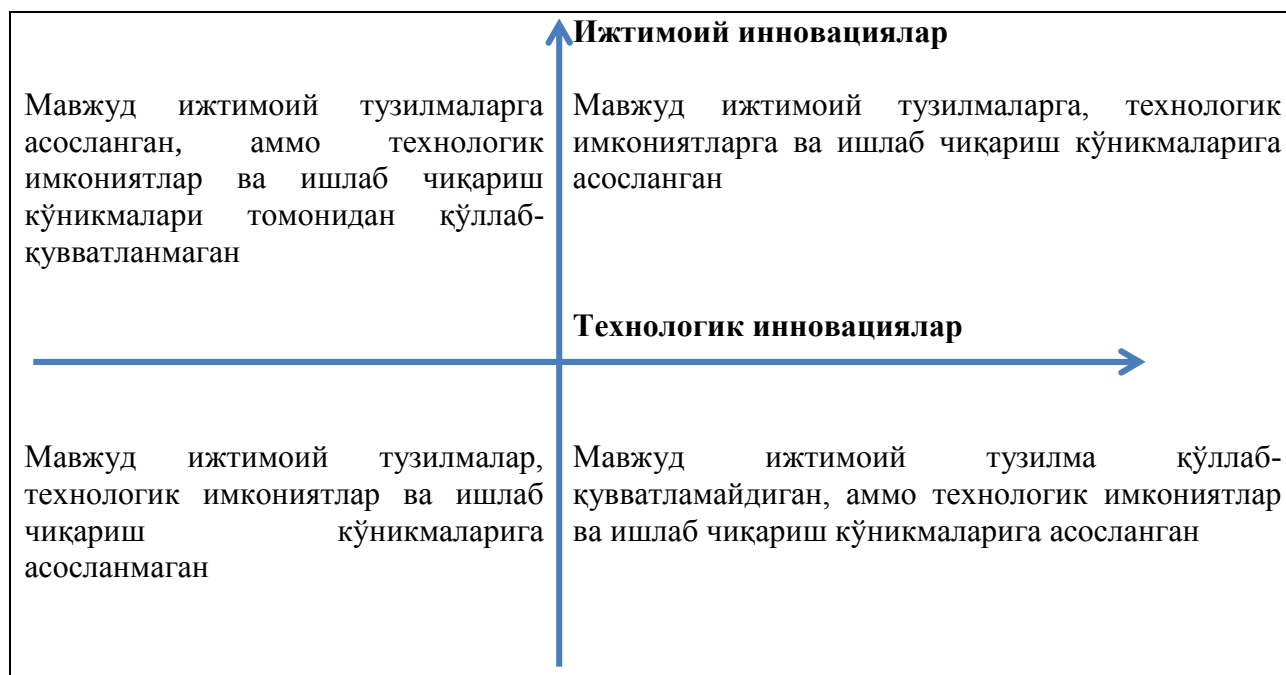
Шу тариқа 30 йил давомида инновацион ривожланишнинг фундаментал асослари яратилди.

Инновацион ривожланиш назарияси ривожланишининг кейинги босқичи – фундаментал хусусият касб этмайди (40-йиллардан 70-йилларнинг ўрталарига қадар). Кўпгина олимларнинг фикрича бунга Иккинчи жаҳон уруши ва урушдан кейинги қурол-яроқ пойгасининг таъсири катта бўлган. Барча тадқиқотлар амалий хусусият касб этди. Аммо инновациялар назарияси ривожланишида жиддий силжишлар содир бўлди.

Ушбу даврдаги фундаментал ишларга инглиз олими Ж.Д. Берналнинг “Жамият тарихидаги фан” (“Science in history”) номли монографияси келтиришимиз мумкин. Ушбу монографиясида у – илмий, техник ва ижтимоий янгиликлар ўртасида корреляцияни асослаган. Унинг фикрича илм-фаннинг ривожланиш даври одатда иқтисодий фаолликнинг ва техник ривожланишнинг кучайиш даври билан мос равишда содир бўлади.

Ушбу даврга келиб асосий эътибор инновацияларнинг иқтисодий ўсиш билан боғлиқлигига катта эътибор қаратила бошланди. Бу борада эътиборли ишларни амалга оширган олимлардан бири С.Кузнец бўлиб, у Шумпетер ва Берналларнинг ғояларини ривожлантирди. У иқтисодий ўсиш белгиларини шакллантирди ва унга кўра миллий маҳсулотнинг барқарор ўсиши, техник ривожланиш, ғоявий, институционал ва бошқа ўзгаришлар иқтисодий ўсиш

белгилари ҳисобланади[7]. С.Кузнец инновациялар фақатгина технологик эмас, балки ижтимоий жиҳатга ҳам эгаллигини таъкидлаб ўтди. Янги технологиялар салоҳияти амалга ошириш учун у ёки бу тарихий даврларда устунлик қилган ижтимоий ўзгаришлар ҳам зарур деб ҳисоблаган ва 1971 йилда “Давр инновацияси” (эпохальная инновация) тушунчасини киритди. Унинг таъкидлашича агар корпорацияларсиз саноат инқилоби, буғ двигателларини қўллаш мумкин бўлмасди. Худди шундай – қимматли қоғозлар бозорисиз темир йўл тармоғи ривожланмасди (1-расм).

Манбаа: Linton? 2009, Abemathy and Clark, 1985

1-расм. Ижтимоий ва технологик инновацияларнинг ўзаро боғлиқлиги

Инновациялар назарияларининг замонавий босқичи немис олими Герхард Меншнинг Кондратьев ва Шумпетернинг катта тўлқинлар назариясига бағишланган “Технологик пат: инновациялар депрессиядан устун” номли монографиясидан бошланади. У иқтисодий ўсиш ва (таянч янгиликлар пайдо бўлиши оқибатидаги) даврийликни ўзаро боғлашга ҳаракат қилган.

Унинг фикрича таянч янгиликлар ўзининг салоҳиятини йўқотганидан кейин техник пат ҳолати юзага келади[8]. Унинг тадқиқотлари натижаларини қуйидаги асосий ҳолатлар билан ажратиш мумкин:

- техник қатламнинг ҳаёт циклини тасвирловчи инвестицияларнинг S моделини ишлаб чиққан;
- “Технологик пат” тушунчасини киритган бўлиб, унга кўра инновацияларсиз ундан чиқиб кетишнинг имкони йўқ;
- инновацион ривожланиш депрессия фазасидан кейин содир бўлишини таъкидлаган.

Рақобат афзалликлари назарияси асосчиси М. Портер инновациялар тўғрисидаги назарий қарашлари ҳам инновация назарияси ривожига ўзининг салмоқли ҳиссасини қўшган деб уйлаймиз. У инновациялар ва

рақобатбардошлик ўртасидаги боғлиқликни ўрганган[9] ҳамда компаниянинг рақобат афзалликларини унинг инновацияларни ўтказиш ва уларни жорий этиши билан солиштирган.

Инновация назариялари ривожланишининг учинчи босқичида эътиборга молик тадқиқотларни олиб борган олимлар сифатида қуйидагиларни таъкидлаб ўтиш лозим:

С.Ю. Глазьев – “технологик уклад” концепцияси асосчиси. Унинг таъкидига кўра технологик уклад – бу техниканинг ўзаро боғлиқ бўлган ва бир бирини кетма-кет алмаштирувчи бир қанча авлодларидир. Унинг “технологик уклад” концепцияси Кондретьевнинг “катта тўлқинлар” назарияси асосида яратилган дейиш тўғри бўларди. Биринчи технологик уклад биринчи конратьев тўлқинига, иккинчи уклад иккинчи тўлқинга в.хк. тўғри келади. Ҳозирда постиндустриал мамлакатлар олтинчи технологик укладга ўтиш жараёнида туришибди.

Америкалик иқтисодчи Б.Твисс – инновацияларга жараён сифатида қараган ва кашфиётлар янгиликларга айланишининг муваффақиятлилиги боғлиқ бўлган омилларни кўриб чиққан[10]. Унинг таъкидлашича инновация – жараён бўлиб, унда кашфиёт ёки ғоя иқтисодий моҳиятга эга бўлади.

Кристофер Фримэн – “миллий инновацион тизимлар” (МИТ) концепцияси асосчиси. Фримэннинг таъкидлашича МИТ – бу “хусусий ва давлат институт ва ташкилотлари тармоғи бўлиб, уларнинг фаолияти ҳамда ўзаро алоқалари янги технологияларнинг вужудга келиши, импорт қилиниши, модификацияланиши ва тарқалишига олиб келади”.

А.Кляйнкнехт – Г.Менш назарий қарашларининг кўпгина жиҳатларини танқидий қарши олди ва ривожлантирди. У Г.Меншнинг депрессия босқичида янгиликлар кластери шаклланишига оид фикрларига аниқлик киритган. Унинг аниқлашича, маҳсулотларга янгилик киритиш (маҳсулотлар инновацияси) депрессия фазасида содир бўлади, жараёнга янгиликлар киритиш (жараёнлар инновацияси) эса катта тўлқиннинг ўсиш босқичида содир бўлади.

Маҳсулотлар инновацияси ва жараёнлар инновацияси ўртасидаги фарқни Р.Кумбос ва А.Кляйнкнехтларнинг ўзаро ҳамкорликда ёзган ишларида келтирилган қуйидаги классификациядан аниқ ва равшан кўриш мумкин[11]:

- “Соф” маҳсулотлар инновацияси (сўнги истеъмол учун мўлжалланган);
- янги медицина жарроҳлиги, аппаратлари ва дори-дармонлари;
- янги инвестицион товарлар (энг аввало истеъмол товар ва хизматларини ишлаб чиқаришга йўналтирилган);
- янги техник ускуналар (ҳам инвестицион ҳам истеъмол товарларини ишлаб чиқаришда фойдаланиш имкони мавжуд бўлган);
- илмий инструментлар (лаборатория тадқиқотлари учун мўлжалланган аммо кейинчалик саноат мақсадларида фойдаланилиши мумкин бўлган);
- “Соф” жараёнлар инновацияси (фақат ишлаб чиқариш омилларини тежашга йўналтирилган).

Элвин Тоффлер – постиндустриал жамият концепцияси муаллифларидан бири бўлиб, ўзининг илмий асарларида инсоният янги технологик инқилобга

ўтмоқда деб таъкидлайди ва жамият ривожланишини уч “тўлқин”: аграр, саноат, ахборот тўлқинларига ажратади[12]. Шу боисдан ҳам кўпгина адабиётларда учинчи тўлқин, яъни ахборот тўлқини “ахборот инқилоби” ёки “технологик инқилоб” деб ҳам аталади. У инновацион жараёнларни уч босқичга, яъни ижод, амалиётда қўллаш ва ва жамиятга тарқатиш босқичларига ажратади[13].

Инновация назариялари ривожининг учинчи босқичидаги методологик ишлар сифатида Иқтисодий Ҳамкорлик ва Тараққиёт ташкилоти (ИХТТ) ишлаб чиққан “Фраскати қўлланмаси” ҳамда ИХТТнинг Евростат билан биргаликда ишлаб чиққан “Осло қўлланмаси”ни таъкидлаб ўтиш лозим деб ўйлаймиз. Мазкур ҳужжатлар фан ва инновациялар статистикаси методологиясига бағишланган илк ҳужжатлар ҳисобланади[14]. “Инновация” атамаси ривожланиши давомида унга турли хил таърифлар берилган. Шуларнинг энг тўғриси сифатида Фраскати ва Осло қўлланмаларида келтирилган таърифларни келтириш мумкин[15]. Мазкур қўлланмалар ишлаб чиқаришни модернизациялашни чуқурлаштириш, техник ва технологик қайта жиҳозлаш жараёнлари ва натижалари тўғрисида илмий асосланган хулосалар чиқаришга имкон берувчи ишончли статистик маълумотларни шакллантириш бўйича услубий қўлланма бўлиб хизмат қилмоқда.

Шундай қилиб, инновацион ривожланишнинг назарий асосларини таҳлил қилиб, қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

ҳозирда иқтисодиёт илмида инновацион ривожланишнинг кўплаб назариялари, концепция ва гипотезалари мавжуд. Одатда ушбу назария ва концепциялар ўзидан олдингиларнинг бирлаштирувчи давоми ҳисобланади;

инновацион ривожланиш назарияси асосининг шаклланиши даврлар ва инқирозларнинг умумий назарияси вужудга келиши доирасида содир бўлган. У Кондратьевнинг “катта тўлқинлар назариясини ривожлантириш натижасида шаклланди;

инновацион ривожланиш назарияси шаклланишининг учинчи босқичида асосий эътибор ҳудудий жиҳатга, яъни турли мамлакатлар ва маданиятларнинг инновацион фаолликларидаги тебранишларга қаратилди. Инновацион фаоллик эпицентри вақти-вақти билан силжиб турди. Барча мамлакатлар инновацион ривожланишга катта эътибор қаратиб ўзларининг инновацион ривожланиш концепцияларини яратдилар.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Каримов И.А. Мамлакатимизни 2014 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2015 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси, <http://uza.uz/oz/politics/-tub-tarkibiy-zgarishlarni-amalg-17-01-2015>.

2. Hospers Gert-Jan. Joseph Schumpeter and His Legacy in Innovation Studies. Knowledge, Technology, & Policy, Fall 2005, Vol. 18. №3. P.20-37.

3. Smits Ruud. Innovation studies in the 21st century: Questions from a user's perspective. Technological Forecasting & Social Change 69, 2002, P.861-883.
4. M.Laranjaa, E.Uyarab, K.Flanaganb. Policies for science, technology and innovation: Translating rationales into regional policies in a multi-level setting. Research Policy, 37, P.823-835.
5. Shumpeter Y. Business Cycles. Vol. 1, 2. New York, 1939.
6. Сорокин П. Социальная и культурная динамика. СПб.: РГХУ, 2000.
7. Kuznets S. Secular Movements in Production and Prices. New York, 1930.
8. Mensch Gerchard. Stalemate in Technology: Innovations Overcome the Depression. Cambridge, Massachusetts, 1979.
9. Michek E. Porter The Competitive Advantage of Nations, Harvard Business Review, march-april 1990.
10. Brain C. Twiss Managing Technological Innovations, London, 1974.
11. Coombs, R.W., A. Kleinknecht: 'New evidence on the shift towards process innovation during the long wave upswing', in C. Freeman (editor): Design, innovation and long cycles in economic development, London: Royal College of Art, 1984, p. 81.
12. Alvin Toffler – The Third Wave, 1980.
13. Э. Тоффлер. Шок будущего — М.: ООО “Издательство АСТ”, 2002, 36-с.
14. Frascati Manual Proposed Standard Practice for Surveys on Research and Experimental Development, Paris 2002, 8-p.
15. Oslo Manual, Guidelines for Collecting and Interpreting Innovation Data, Third edition, A joint publication of OECD and Eurostat, 2005, 16-p.